

Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ*

Историјски институт
Београд

ТЕРТИЈ ИВАНОВИЧ ФИЛИПОВ И СРПСКО ЦРКВЕНО ПИТАЊЕ

Апстракт: Тема овог рада јесте деловање Третија Ивановича Филипова (1826–1899), руског државног чиновника и публицисте, унутар словенофилског кружока, нарочито унутар Петроградског одељења Московског словенског добротворног комитета, од 1877. године Петроградског словенског добротворног друштва, и његов однос према Србима и Српској православној цркви. Одговоре на постављена питања потражили смо у личном фонду Третија Ивановича Филипова № 1099, похрањеном у оквиру Државног архива Руске Федерације у Москви.

Кључне речи: Србија, Третиј Иванович Филипов, Петроградско словенско добротворно друштво, митрополит Михаило (Јовановић), Русија.

Abstract: The paper sheds light on Terty Ivanovich Filippov (1826–1899), a Russian civil servant and publicist, who was active within the Slavophile circle, especially within St. Petersburg Department of the Moscow Slavic Benevolent Committee – as of 1877 the St. Petersburg Slavic Benevolent Society. A focus is also placed on his relations with Serbs and the Serbian Orthodox Church. We look for answers in the personal fund of Terty Ivanovich Filippov No 1099, kept in the State Archive of the Russian Federation in Moscow.

Keywords: Serbia, Terty Ivanovich Filippov, St. Petersburg Slavic Benevolent Society, Metropolitan Mihailo (Jovanović), Russia.

О личности и делу Третија Ивановича Филипова, високо рангираног руског државног чиновника, сенатора и активног тајног саветника, богослова, публицисте и сакупљача народног стваралаштва, виђенијег члана Петроградског словенског добротворног друштва, у српској историографији није много писано. Своје контакте са Србима развијао је од времена Московског свесловенског конгреса (1867) и деловањем

* jovana.blazic@iib.ac.rs

унутар прво Петроградског одељења Московског словенског добротворног комитета (1868–1877), а затим и формално самосталног Петроградског словенског добротворног друштва (1877–1921). Нарочито близак однос остварио је с митрополитом београдским Михаилом (Милојем Јовановићем), о чему нам данас сведочи њихова преписка (1876–1898) сачувана унутар личног фонда Третија Ивановича Филипова, похрањена у Државном архиву Руске Федерације у Москви.

Третиј Иванович Филипов¹ рођен је 1826. године у Ржеву (Тверска губернија), у породици локалног фармацеута. Након завршене гимназије у Тверу (1837–1843), даље школовање наставио је на Историјско-филолошком факултету Московског царског универзитета (1844–1848), који је успешно окончао с дипломом кандидата. Одмах по завршетку студија, добија место професора руског језика и књижевности у Првој московској гимназији (1848–1856). Током студија, а затим и током службе у Москви, Филипов се приближава словенофилима и почиње да објављује текстове у њиховим гласилима. Претпоставља се да су виновници буђења таквог интересовања и његовог укључивања у словенофилски кружок били Михаил Петрович Погодин и Јосип Максимович Бођански, који су током својих професорских каријера успешно обликовали неколико највиђенијих руских слависта. Међутим, након осмогодишњег бављења у просвети, и кратке етнографске експедиције на Дону и Азовском мору (1856), на иницијативу тадашњег обер-прокуратора руског Светог синода грофа Александра Петровича Толстоја (1856–1862), Филипов напушта Москву и преузима дужност чиновника са специјалним овлашћењима при Светом синоду (1857–1860), где се, између осталог, бавио и пословима везано за источну православну цркву, а затим, неколико година касније, бива постављен за начелника Комитета за реформу духовно-образовних установа (1860–1864).² Врхунац своје професионалне каријере доживео је

¹ Више о Филипову: *Альманах современных русских государственных деятелей*, издание Германа Александровича Гольдберга, С.-Петербург 1897, 109–112; Афанасий Васильевич Васильев, *Памяти Третья Ивановича Филипова: читано 10 февраля 1900 г. в Союзе ревнителей русского слова*, Петроград 1907; Сергей Викторович Лебедев, предисловие в: *Русское воспитание (Филиппов Третий Иванович)*, ответственный редактор Олег Анатольевич Платонов, Москва 2008, 5–24; Ольга Леонидовна Фетисенко, „Ревнители охранения обуреваемых святынь»: о переписке К. Н. Леонтьева и Т. И. Филиппова”, в: *Пророки Византизма. Переписка К. Н. Леонтьева и Т. И. Филиппова (1875–1891)*, составление, вступительная статья, подготовка текстов и комментарии О. Л. Фетисенко, Санкт-Петербург 2012, 5–64.

² О Филиповљевој служби при руском Светом синоду више у: С. И. Алексеева, „Т. И. Филиппов – чиновник особых поручений при обер-прокураторе Святейшего Синода”, в: *Святейший Синод в истории российской государственности: сборник материалов*

током више од три деценије службе у Државној контроли Руске империје (1864–1899), где је од 1878. године прво био заменик, а затим, од 1889. године, и државни контролор, односно први човек ове институције. У међувремену, постао је и сенатор (1883). Међутим, Филипов никада није престајао да пише и због широког спектра интересовања и друштвено-културног деловања био је укључен у рад бројних црквених и културно-научних организација у земљи и иностранству,³ а 1894. године изабран је и за почасног члана Руске академије наука.⁴ Савременик, руски државник Сергеј Јуљевич Вите, забележио је да је Филипов пре свега био црквењак, да се бавио црквеним и књижевним питањима, и да се није истицао као државни контролор и државни чиновник, те да је службу у Државној контроли добио, јер је испољавао руски национални правац.⁵

Током пете и шесте деценије 19. века, захваљујући интердисциплинарном образовању, Филипов бива прихваћен међу московским словенофилима, а нарочито постаје близак с водећим ауторитетима Алексејем Степановичем Хомјаковим и Иваном Васиљевичем Кирејевским. Поред тога, уважавао је и Аксакове, па је тако након једног дана проведеног у Абрамцеву писао Константину Сергејевичу колико је снажан утисак оставила на њега његова породица и породична атмосфера

Всероссийской научной конференции с международным участием, редакторы Сергей Львович Фирсов и Павел Викторович Федоров, Санкт-Петербург 2017, 115–130.

³ Био је члан Хеленског филозофског друштва (од 1861), затим почасни члан Атинског археолошког друштва (од 1875), Грчког братства *Христољупци* (од 1876), почасни члан и вицепредседник Палестинског православног друштва (од 1882), затим почасни члан Владимирског православног братства Александра Невског (од 1883), Пјатигорског друштва за помоћ болесницима који долазе на Кавказ ради лечења минералним водама (од 1883), Прибалтијског православног братства Христа Спаситеља и Покрова мајке Божије (од 1886), Новгородског друштва љубитеља старина (од 1894), Друштва љубитеља православног црквеног појања у Риги (од 1894), Московског друштва присталица хомеопатије (од 1894), почасни члан и један од оснивача Руског археолошког института у Цариграду (од 1895), затим почасни члан Православног друштва узајамне сарадње у Америци (од 1897), Московског царског универзитета (од 1898), Тифлиског друштва присталица хомеопатије (од 1899), Лидског ватрогасног друштва, затим члан Филолошког друштва при Петроградском царском универзитету, Друштва поштовалаца руског историјског образовања у част цара Александра III (од 1898) и Саратовског одељења Руског музичког друштва (од 1899). Такође, био је и почасни члан Руског географског друштва, Московске духовне академије и Друштва љубитеља историје и старине руске при Московском царском универзитету, те вице-председник Друштва љубитеља духовног образовања.

⁴ Государственный архив Российской Федерации [=ГА РФ], Ф. 1099, Оп. 1, Д. 29, Л. 1. Диплома Филипову за избор у почасне чланове Академије наука, 29. децембар 1893.

⁵ Сергей Юльевич Вите, *Воспоминания. Детство. Царствования Александра II и Александра III (1849–1894)*, Т. 3, Ленинград 1924, 250–252.

у њиховом дому,⁶ који је важио за главно место окупљања ондашњих словенофила. Првобитно, своје текстове Филипов је објављивао у часопису *Москвитянин*, у чијој је редакцији и сам учествовао, а који је издавао Михаил Петрович Погодин, а затим, по добијању дозволе да покрену сопствено гласило, објављивао је и био коуредник првог словенофилског часописа *Русская беседа*.⁷ Сарадња са словенофилима није прекинута по његовом одласку у Петроград, па 1867. године бива део тамошњег Организационог комитета за пријем Словена, а затим учествује и у оснивању Петроградског одељења Московског словенског добротворног комитета (1867–1868). Током шездесетих и седамдесетих година 19. века објављивао је у часописима *Библиотека для чтения*, *Русский вестник*, *Журнал Министерства народного просвещения*, те био стални аутор у листу *Гражданин*, који је издавао кнез Владимир Петрович Мешћерски. Везано за бугарско црквено питање (1870–1872), поред Константина Николајевича Леонтјева, припадао је малобројној струји која је осудила оснивање Бугарске егзархије. Признајући васељенског патријарха за поглавара православља,⁸ овакав исход сматрао је неканонским.⁹ Током последње деценије 19. века, под окриљем Филипова, у Петрограду је формиран словенофилски кружок, кога су чинили Афанасиј Васиљевич Васиљев, Сергеј Фјодорович Шарапов, Николај Петрович Аксаков и други.¹⁰

Дугогодишње пријатељство између митрополита београдског Михаила и Тертија Ивановича Филипова, започето је приликом митрополитовог

⁶ Татьяна Федоровна Пирожкова, «Жизнь как трудный подвиг», в: *Вера Аксакова: дневники, письма*, издание подготовила Т. Ф. Пирожкова, Санкт-Петербург 2013, 11.

⁷ Уредник часописа *Русская беседа* био је свега годину дана (1856–1857). Више о томе: Ольга Леонидовна Фетисенко, „Тертий Филиппов – первый редактор «Русской беседы»”, в: *«Русская беседа» история славянофильского журнала: исследования, материалы, постановочная роспись*, под редакцией Бориса Федоровича Егорова, Алексея Мстиславовича Пентковского и О. Л. Фетисенко, Санкт-Петербург 2011, 100–123.

⁸ Сергеј Јуљевич Вите забележио је да се Филипов није слагао с Константином Петровичем Побједоносцевим и да су се разилазили у много чему, а главно је било то што је Тертиј Иванович признавао васељенског патријарха за поглавара православља, док је дугогодишњи обер-прокуратор Светог синода (1880–1905) признавао самосталност бугарске цркве: С. Ю. Витте, *Воспоминания. Детство. Царствования Александра II и Александра III (1849–1894)*, Т. 3, 250–252.

⁹ О Филиповљевим погледима више у: Тертиј Иванович Филиппов, „Решение греко-болгарского вопроса”, в: *Русское воспитание*, ответственный редактор Олег Анатольевич Платонов, Москва 2008, 149–200.

¹⁰ Валерий Александрович Фатеев, „В спорах о самобытном пути России”, в: *Славянофильство: pro et contra. Творчество и деятельность славянофилов в оценке современников*, составитель В. А. Фатеев, Санкт-Петербург 2009, 32.

двонедељног боравка у Петрограду, у склопу пропутовања Кијев–Москва–Петроград, које је предузео током октобра и новембра 1869. године, искористивши позив Кијевске духовне академије да као некадашњи дипломац учествује у прослави педесетогодишњице њеног постојања. Путујући у пратњи архимандрита Нићифора Дучића и игумана манастира Раковица Јосифа, српски митрополит је свуда наилазио на топао пријем од Руса, што није изостало ни у Петрограду.¹¹ Приликом свечаног дочека, који је организовало Петроградско одељење Московског словенског добротворног комитета, на седници од 7. новембра 1869. године, Филипов је поздравио српског митрополита, осврнувши се на допринос Московског свесловенског конгреса везано за актуелност словенског питања међу Русима: „Дакле, три града, толико различита један од другог, представници три различите епохе руске историје – великокнежевски Кијев, царска Москва и императорски Петербург (није ли ту садашња и историјска Рус?), спојили су се у јединствену мисао и у јединствени осећај, када су требали да угосте високог словенског госта. Није ли то очигледан знак, да се сва руска земља, од краја до краја, приближава служењу велике идеје словенске узајамности, која је залог скорог избављења наше браће и наше сопствене тврђаве и даљег просперитета на свим путевима живота? Одважни светитељу! Дозволите нам да се надамо, да ћете по повратку обавестити своје стадо, као очевидац и искрени сведок, о тим успесима, које сваког дана словенска идеја чини у руском друштву, и тиме га још јаче уверити у осећаје узајамне привржености и поверења према Русији. У мојим речима, нема ни сенке сумње у та осећања српског народа, не. Они су изазвани не сумњом, која би за тебе била увредљива, већ сасвим разумљивом бригом о чврстини наших међусобних веза, изазвани посебним положајем твоје домовине и уопште југоистока Европе.”¹² У свом обраћању, Филипов је замолио митрополита да упозори српски народ на клевете непријатеља на рачун Русије, алудирајући на панславизам, и да им понови да Руси немају ништа друго на уму осим среће и слободе својих једновераца и саплеменика.¹³ Такође, имао је и једну поруку за њих када се деси ослобођење „да сви једноверни и једноплемени народи уредe своје судбине на основу својих стварних права, не прелазећи у пределе

¹¹ Више о митрополитовом путовању у Русију (1869): Јована Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 261–268.

¹² Тертиј Иванович Филипов, „Приветственное слово сербскому митрополиту Михаилу, произнесенное в заседании Славянского комитета 26 октября 1869”, в: *Русское воспитание*, ответственный редактор Олег Анатольевич Платонов, Москва 2008, 142–143.

¹³ Исто, 143.

братске, чинећи савез мирољубивих, који никоме не прете, не траже одмазду за прошло, али довољно снажни да одбију нове насртaje на њихов мир и слободу”.¹⁴ Од тог тренутка, два поборника словенског зближавања започињу комуникацију, током које ће се у неколико наврата враћати и на ово обраћање, а већ следеће године (1870) Филипов је митрополиту послао свој рад на црквену тему ради прегледа и давања оцене.¹⁵

Значајан период Филиповљевог бављења унутар Петроградског словенског добротворног друштва представљао је период Велике источне кризе, када се нашао на челу Комисије за прикупљање прилога за страдале словенске породице у Босни, Херцеговини и Бугарској, основане при овој организацији септембра 1875. године. *Невесинска пушка* покренула је руско друштво и подстакла њихово интересовање за балканско питање, па су се широм Русије прикупљали прилози. Предводник тог таласа био је Московски словенски добротворни комитет са својим одељењима, а нарочито се у томе истицало Петроградско одељење, од 1877. године и званично самостално Петроградско словенско добротворно друштво. Комисија, чији је председник био Тертиј Иванович Филипов, слала је различите врсте помоћи на Балканско полуострво, водила рачуна о слању руских добровољаца, бринула о њиховим породицама и слично. Септембра 1876. године, како би се успоставила боља контрола везано за слање руских добровољаца из Петрограда у Србију, ова Комисија је у Београд послала свог члана, генерал-мајора Виктора Десидеријевича Дандевиља.¹⁶ У међувремену, пред Комисију је изнета и иницијатива Ивана Сергејевича Аксакова, да се ради бољег управљања свим прилозима у српској престоници отвори Словенски добротворни комитет, на челу с митрополитом Михаилом. За чланове Београдског одељења Филипов је предложио генерала Дандевиља, његовог помоћника кнеза П. П. Мешћерског и још једног члана Комисије, дипломату Григорија Александровича де Волана.¹⁷ Када су Дандевиљ и Мешћерски допутовали у Београд, митрополит Михаило је написао Филипову да су добро учинили што су их послали, и изразио наду да ће послови руских добровољаца у њиховом присуству кренути набоље.

¹⁴ Исто, 144.

¹⁵ Државни архив Србије [=ДАС], Митрополија београдска [=МБ], 1870/1279, Л. 1–2. Т. И. Филипов – Митрополит Михаило, Петроград, 28. април 1870.

¹⁶ *Освобождение Болгарии от турецкого иго. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877*, Т. 1, под редакцией Сергея Александровича Никитина и др., Москва 1961, 382–383 (Инструкција Комисије за прикупљање прилога при Петроградском словенском комитету, 5. септембра 1876).

¹⁷ Исто, 411–412 (Т. И. Филипов – И. С. Аксаков, 17. септембар 1876).

За Мешћерског је забележио да је својим интелектом и срдечношћу освојио све с којима се видео, а да је након боравка у Београду отпутовао у Делиград.¹⁸ Октобра 1876. године митрополит Михаило је обавестио Филипова о отварању Београдског одељења Словенског добротворног комитета, основаног с циљем да помаже избеглице из Турске, и истовремено навео да се радује што његовим седницама присуствује Дандевиљ као члан Петроградског одељења. Писао му је да се седнице Комитета одржавају управо у кући у којој је Дандевиљ и одсео. Такође, обавестио га је да је Комитет послао своје чланове на четири стране, како би лично помогли страдалнике и пружили им оно неопходно за живот, топлу одећу, обућу и слично. Навео му је да не може ни да замисли кроз какве муке тамошње становништво пролази, о чему га свакодневно извештавају чланови Комитета. Истакао је да се у оквиру Београдског одељења Комитета налази и један Бугарин, те подвукао да они и без тога не праве разлику између Срба и Бугара.¹⁹ Два месеца касније, митрополит ће по Дандевиљу послати ново писмо Филипову, у коме је писало да је генерал-мајор ревносно испунио све задато и да се враћа у Петроград.²⁰ Различита врста помоћи, коју је током 1875–1876. године Московски словенски добротворни комитет са својим одељењима у Петрограду, Кијеву и Одеси слао на Балканско полуострво, била је огромна, и она је предмет посебног истраживања. Навешћемо само један мали део, за који се сведочанства налазе међу Филиповљевим личним материјалима. Септембра 1876. године, кнегиња Наталија захвалила се Филипову на прилогу у висини од 10.000 рубаља намењених за породице страдалих Словена,²¹ а затим октобра 1876. године писао му је и црногорски књаз Никола, како би се захвалио и потврдио пријем, да је из Петрограда као прилог страдајућим Словенима примио 10.000 рубаља, а затим, преко Руског посланства у Бечу, још 10.267 флорина.²² Истовремено, октобра 1876. године Тертиј Иванович Филипов обавестио је српског кнеза да је Петроградско одељење спремно да српској влади да зајам у висини од

¹⁸ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 50–50об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 25. септембар 1876.

¹⁹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 1–1об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 14. октобар 1876.

²⁰ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 2. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 21. децембар 1876.

²¹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2245, Л. 1–2. Наталија Обреновић – Т. И. Филипов, Београд, септембар 1876.

²² ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2281, Л. 1–2. Никола Петровић – Т. И. Филипов, Цетиње, 2. октобар 1876.

100.000 рубаља.²³ И након завршетка првог српско-турског рата (1876–1877), када се међу српским војницима нашло неколико хиљада руских добровољаца, било је и даље оних Руса који су се поновно пријављивали да помогну „поробљеној браћи”, па октобра 1877. године митрополит обавештава Филипова о руској лекарки, извесној Светловској, да је пријављена српском Министарству војске и да се тренутно налази на пракси у Београду, док чека да је позову. Такође, навео му је да је сва пажња Срба усмерена ка Плевни, те да се надају „срећном завршетку по хришћане и у славу и част руског оружја”. Истовремено, обавестио га је да су чланови Петроградског словенског добротворног друштва Иван Петровић Корнилов, Александар Иларионович Васиљчиков и Константин Петровић Побједоносцев одликовани од стране српске владе Таковским орденом.²⁴ Позитиван учинак Филиповљевог рада по српске интересе такође је препознат, па га је књаз Никола наградио Орденом кнеза Данила првог степена (1877), а кнез Милан Таковским орденом првог степена (1879).²⁵ Године 1892. краљ Александар одликоваће Филипова Орденом Светог Саве првог степена.²⁶

После Берлинског конгреса, у Србији која је била приморана да се политички приближи Аустроугарској, а што је истовремено значило и удаљавање од Русије, постало је тесно за митрополита Михаила, који се и даље држао старог курса.²⁷ Септембра 1879. године, док су се водили разговори о добијању аутокефалности, Филипов је телеграм са честиткама упутио митрополиту Михаилу. Митрополит му се захвалио и у наставку писма написао: „У садашњим судбоносним временима, свако служење је јако тешко, а служење цркви још теже. Нажалост, многи су против нас, а јако мало за нас.” Своје писмо послао је по Никандру Васиљевичу Зјусману, руском добровољцу из 1876. године, ког је препоручио као човека „искрено наклоњеног словенском питању, који му свом снагом служи”,²⁸ а он ће Филипову и у наредном периоду често достављати

²³ *Освобождение Болгарии от турецкого иго. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877*, Т. 1, 437–438 (Т. И. Филипov – Милан Обреновић, 3. октобар 1876).

²⁴ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 3–3об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипov, Београд, 14. октобар 1877.

²⁵ *Альманах современных русских государственных деятелей*, 110; Драгомир Ацовић, *Слава и част: одликовања међу Србима – Срби међу одликовањима*, Београд 2013, 510, 514.

²⁶ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 27, Л. 1–2. Грамота о одликовању Т. И. Филипova, 8. јул 1892.

²⁷ Стеван М. Димитријевић, *Михаило архиепископ Београдски и Митрополит Србије, као православни јерарх, Србин, Словен и немар Југословенства*, Београд 1933, 34–35.

²⁸ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 4–5. Митрополит Михаило – Т. И. Филипov, Београд, 18. септембар 1879.

митрополитова писма и преносити усмене поруке. Децембра 1880. године, митрополит, поздрављајући га „као свог и своје Србије искреног пријатеља”, моли Филипова да прими Зјусмана и да га саслуша у вези са „нашим” општим питањима, те да не одбије да му помогне.²⁹ Репутација која је пратила Зјусмана била је доста упитна. Септембра 1878. године Николај Николајевич Дурново писао је Ивану Сергејевичу Аксакову о Зјусману, који се свуда представљао као изасланик српске владе, јер је са собом носио писмо митрополита Михаила. Дурново је навео да је писао митрополиту Михаилу да не шаље Зјусмана поново у Русију, јер тиме компромитује српску владу. Истовремено, Дурново је забележио да га је сам лично препоручио Филипову, који га је упознао с Константином Петровичем Побједносцевим, од кога је даље тражио аудијенцију код престолонаследника. Такође, Дурново је забележио да приликом Зјусмановог последњег боравка у Петрограду, Филипов није желео да га прими.³⁰ Поред тога, и Платон Андрејевич Кулаковски упозориће Аксакова на Зјусмана, и на његову лошу репутацију, истовремено пишући да би било добро упозорити на њега и Петроградско словенско добротворно друштво, и његове покровитеље, наводећи да круже приче да је Зјусман миљеник Филипова, те да би престали да му издају налоге, и уопште да би прекинули сваки даљи контакт с њим.³¹ Крајем јануара 1881. године, одговарајући на Филиповљево писмо, митрополит Михаил пише да се Зјусман враћа у Русију и да ће му он пренети све о политичкој ситуацији у Србији. Такође, Михаил обавештава Филипова да је васељенски патријарх Јоаким III покушао да „уразуми” Бугаре и врати их под своје окриље, и о томе све обавестио писмом. Српски митрополит је изразио сумњу да ће Бугари пристати, па навео да они цркву користе у политичке сврхе. Истакао је да када би Бугари и добили аутономију у Кнежевини, и чак Румелији, њима би и то било мало, јер они желе и Македонију, Стару Србију и део Цариградског округа. Питао је Филипова да ли би Русија могла да утиче на Бугаре, нарочито сада када римска пропаганда

²⁹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 7. Митрополит Михаил – Т. И. Филипов, Београд, 22. новембар 1880.

³⁰ *Люди русской правды. Переписка И. С. Аксакова с государственными и общественными деятелями (1855–1886)*. Тексты. Комментарии. Адресаты, под редакцией Андрея Петровича Дмитриева и Бориса Федоровича Егорова, Санкт-Петербург 2018, 337–339 (Н. Н. Дурново – И. С. Аксаков, Москва, септембар 1878).

³¹ Кулаковски је писао да је Зјусман руски Јеврејин и да ради код Ристића као дописник у *Correspondenz Bureau: Русские о Сербии и сербах (архивные свидетельства)*, Том II, составление, подготовка к изданию, введение, заключительная статья Андрея Леонидовича Шемякина, Москва 2014, 116–117 (П. А. Кулаковски – И. С. Аксаков, Београд, 20. јануар 1879).

на штету православља јача у Босни и Херцеговини. Такође, како се поставило питање поновног отварања Словенског добротворног друштва у Београду, што је иницијатива потекла од стране Руса, митрополит Михаило је одговорио Филипову да би и они желели да обнове Словенско добротворно друштво у Београду, али да за то треба сачекати неко боље време, „јер би то у овом часу наљутило наше зле суседе”. Истовремено, писао је да жале што немају непосредне везе с Русијом, и што сад сва писма и пошиљке морају да прођу кроз руке суседа „доказаних словенских непријатеља”.³² Истовремено, поред покушаја поновног отварања Словенског добротворног друштва у Београду, маја 1880. године, међу Русима је постојала иницијатива о оснивању тзв. Братства за помоћ православним црквама и манастирима у Босни и Херцеговини. О томе је Филипову из Дрездена писао Гаврил Веселички Божидаревич, истовремено му шаљући и документа о оснивању и списак са четрдесет и једним чланом. Међу члановима будућег Братства нашли су се бројни словенофили, попут Константина Петровича Побједоносцева, Тertiја Ивановича Филипова, Ивана Сергејевича Аксакова, Помпеја Николајевича Баћушкова, Александра Александровича Кирјејева, Ореста Фјодоровича Милера, грофа Комаровског и др. Од Срба наводе се Деспотовић и Узелац.³³

Октобра 1881. године митрополит Михаило је смењен, а као повод послужило је доношење *Закона о таксама* из априла те године. Због митрополитовог противљења усвајању закона, који је наметнула држава, Михаило је разрешен дужности, без права на пензију, па се даља преписка с Филиповим углавном односила на прилике у Православној цркви у Србији. Честитајући наступајућу Нову 1882. годину, митрополит Михаило обавештава свог руског пријатеља да је током прошле године латинска пропаганда имала довољно успеха, тако што је произвела анархију у српској цркви и оснажила латинство у Босни и Херцеговини, поставивши четири бискупа у новооснованим епархијама. Због тога што није одговарао Бечу, како је писао, уклоњен је насилно, неправедно, безобзирно и непријатељски, без суда и суђења. Како би удовољили Аустроугарској, „непријатељима православља”, световна власт удаљила га је једнострано: „Невиђено дело насиља у мирно време – Сабор архијерејски говори да ја нисам ни за шта крив, док министри говоре – он

³² ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 8–8об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 18. јануар 1881.

³³ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 1554, Л. 1–4об. Г. Веселички-Божидаревич – Т. И. Филипов, 1/13. мај 1880.

је за нас крив”.³⁴ Иако је решавање „српског црквеног питања” привукло пажњу руског државног апарата, које је одмах послало телеграм кнезу Милану,³⁵ ништа конкретније није предузето, о чему је фебруара 1882. године Филипов обавестио српског митрополита: „Овде изгледа, неће предузети ништа одлучно по Вашој ствари, иако се јавност и личности на високим положајима потпуно саосећају са Вама. Писао сам о ономе што Вам се десило и васељенском патријарху, и када од њега добијем одговор, нећу оклевати да Вам га пошаљем. Но ја се чврсто надам да онај који буде изабран за наследника Вашег, ма ко он био, неће бити признат од једноверних цркава, које ни сада, као ни убудуће, неће никог другог осим Вас признати за београдског митрополита. Ах, када се не би плашили онога у чему је наше спасење – Сабора – целе Цркве, онда би Сунце правде засијало по свој земљи.”³⁶ У следећем писму митрополит се захвалио Филипову на лепим речима, и навео да није примио књиге које је очекивао. Даље, изнео му је детаље пројеката закона, за које је навео да ако буду усвојени, у Србији неће бити Православне цркве. У писму митрополит саопштава и потребу да се сазове Васељенски сабор ради очувања православља уопште: „Код нас је тако све кренуло ка пропасти православља, у Румунији нема слоге, у Грчкој је такође све у рукама световне власти, у Бугарској је већ познати неред, у аустријској Србији је ужасно, у Босни и Херцеговини језуити, у Азији и Турској гужва, у Русији је сачуван спољашњи вид црквеног управљања, али много тога треба поправити и удахнути му живота. И стога је Сабор неопходан.” Писао је да није важно да ли ће Сабор бити одржан у Москви или Цариграду, већ је важно да православци упознају једни друге, и заједничким силама и мудростима сачувају светиње. Михаило му је навео да би желео с њим и лично да поразговара, па га уједно позива да дође на крунисање цара Александра III у Москву, где је планирао и он сам да допутује.³⁷

³⁴ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 9–10. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 3. јануар 1882.

³⁵ У телеграму је писало „да су мере предузете од стране српске владе, а у вези цркве и митрополита, оставиле непријатан утисак на руског цара, да те мере крше основна начела, и да Русија као члан Православне цркве не може остати равнодушна”: „Нова сведочанства из живота митрополита Михаила: од свргнућа до поновног повратка (1881–1889)”, приредиле Јована Блажић Пејић и Екатерина Владимировна Иванова, *Miscellanea (Мешовита грађа)* 37 (2016) 136 (Тајна наредба Николаја Карловича Гирса Александру Ивановичу Персијанију, 24. октобар 1881).

³⁶ Ђоко Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980, 244.

³⁷ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 11–11об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 4. март 1882.

Годину и по дана након разрешења, митрополит Михаило је провео у Београду, живећи скромно и повучено у својој кући на Врачару. Због ситуације у којој се нашао српски митрополит, Филипову су писали и Милосав Протић и игуман Теофил, старешина Српског подворја у Москви. Милосав Протић је упозоравао на политичке прилике у Србији, и на невоље с којима се сусрећу они који имају везе с Русијом: „Гоне се сви предани цару и Русији”. Навео је да српски питомци не могу више да путују у Русију, да они који се пак врате са школовања не могу ништа да очекују, да им више не стижу руска издања и црквени предмети, те да се укида преписка онима који је одржавају с Русима. Протић је изнео бојазан да ако се овако настави, Србија ће бити друга Пољска, а православље ће заменити католицизам, па изражавајући наду у руског цара и Русију, упитао је Филипова да ли Руси равнодушно гледају на српско црквено питање. Игуман Теофил писао је Филипову о лошој материјалној ситуацији митрополита Михаила. Навео је да је из Београда добио вести да митрополит продаје своју кућу, а да влада на све начине покушава да му отежа продају, па му обарају цену. Теофил је замолио Филипова да на дискретан начин обезбеди финансијску помоћ за српског митрополита, те наводи да је о томе писао и Побједоносцеву и митрополиту петроградском Исидору.³⁸ У следећем писму, Теофил, због своје привржености митрополиту Михаилу, обавештава Филипова да се српска влада и администратор Београдске митрополије Мојсеј спремају за прогон српског митрополита из земље, па га пита да ли ће Русија то да дозволи. Такође, обавештава га да ће, како су њега обавестили из Београда, руски Свети синод примити писмо у коме ће се тражити дозвола да извесни архимандрит Сава допутује уместо њега за старешину Српског подворја у Москви, а да њега планирају да предају суду, јер је приврженик Русије и држи се митрополита Михаила. Теофил је замолио Филипова да разговара с Побједоносцевим и да га са свиме упозна, а њега да посаветује.³⁹

Како је руска подршка изостала, митрополит Михаило је морао у изгнанство. Након што је 23. априла 1883. године напустио Београд, прво је отпутовао у Цариград. У друштву Јоакима III и чланова Светог синода, те руског амбасадора Александра Ивановича Нелидова (1883–1897), прославио је Васкрс, а затим, с препорукама васељенског патријарха и Нелидова, отпутовао у Јерусалим. Пошто је обишао Палестину и

³⁸ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2775, Л. 2–2об. Игуман Теофил – Т. И. Филипов, Москва, 1. септембар 1882.

³⁹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2775, Л. 3–3об. Игуман Теофил – Т. И. Филипов, Москва, 28. септембар 1882.

поклонио се свим светим местима, вратио се у Цариград, одакле се након два месеца боравка, упутио на Свету Гору. Тамо је такође провео два месеца, па се поново вратио у Цариград, где је провео још два месеца, обилазећи светиње и оближња села. Како је писао Филипову, био је спреман да се врати у Србију и, не знајући за тамошњи устанак, мимо своје жеље остаје у Рушчуку. Из Рушчука одлази у Букурешт, али му тамо нису дозволили да остане, и стога се поново враћа у Бугарску, где су потом допутовали и други емигранти. Упркос оптужбама српске владе, која га је доводила у везу с организовањем устанка, како је писао митрополит Михаило, он није сретао друге емигранте, зато што су се зауставили на српској граници, изузев двојице, на које је налетео на путу у Силистрију и Цариград.⁴⁰ Након што му није дозвољено служење у Бугарској, схватио је да му ни тамо није место, па је од руске владе затражио да дође у Русију. Тако је 14. септембра 1884. године стигао у Кијев, где га је сачекало Филиповљево писмо. У писму Филипову, митрополит је забележио да је током изгнанства имао покровитељство руских дипломатских представника, да му је по напуштању града руски посланик у Београду Александар Иванович Персијани новчано помогао, а да му је крајем 1883. године и руска влада одредила извесно новчано издржавање. У наставку писма, писао му је у вези с бугарским црквеним питањем, да је о томе разговарао с многима, да васељенски патријарх жели да Православној цркви у Кнежевини да аутономију, а да Источна Румелија и Македонија остану под ингеренцијом Васељенске патријаршије. Међутим, како је писао, Бугари желе Македонију, па наводи да му је егзарх рекао да ће се помирити с патријархом тек кад Русија дође и у Софији окупи све православне да служе заједно. На крају писма наводи да је замолио Никандра Васиљевича Зјусмана, за кога пише да је радан и ревносан, да буде покровитељ.⁴¹ Својим одговором, Филипов је поздравио митрополитов долазак у Русију.⁴²

По доласку у Кијев, митрополит Михаило је обишао Почаевскују Лавру, „пограничну стражу православља”, а затим се сместио у Кијевско-печерску Лавру. Одатле је писао Филипову о приликама у Србији, „како аустрофилска влада са својом лажном јерархијом, примљеном из Аустрије,

⁴⁰ О везама митрополита Михаила са српским емигрантима и Николом Пашићем више у: *Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка 1884–1888*, приредио Андреј Шемјакин, Београд 2004.

⁴¹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 12–13. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Кијев, 23. септембар 1884.

⁴² ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 1–2. Т. И. Филипов – Митрополит Михаило, Петроград, 28. септембар 1884.

мисли да без православља неће бити ни руског утицаја”, те да је краљ Милан, коме је цар Франц Јозеф директно тражио његово удаљавање, „постао царев слепи слуга, који испуњава наредбе без поговора”. Наводио је да су га у Васељенској патријаршији саветовали да патријарху преда писмени протест, али да то није учинио из више разлога, сматрајући да би оно донело више штете него користи. Такође, како је писао митрополит, краљу Милану је из Русије послат „озбиљан телеграм”, али да он мало уважава руске савете. Михаило је забележио да је Русија од времена Петра Великог заштитница православља, али да је сада изабрано време када је Русија приморана да ћути, јер је недавно издржала тежак и скуп рат. Писао је Филипову да би волео да га види, али да му је за свако кретање потребна дозвола, те да не жели да за руску владу буде тешко бреме и да њиховим непријатељима даје повода у оваквој политичкој ситуацији, те да ће се на неко време ућутати.⁴³

Након доношења *Закона о изменама и допунама у закону о црквеним властима православне вере од 30. децембра 1862. године*, за новог митрополита београдског постављен је Теодосије (Теодор Мраовић) (1883–1889), а стари епископи који су одбили да поштују закон, смењени су без права на пензију и смештени у манастире, а на њихово место постављени су нови, а новопостављена јерархија сматрана је за „напредњачку” и „неканонску”. Признање неканонски устоличеног Теодосија за београдског митрополита од новопостављеног васељенског патријарха (1884–1887) тешко је пало митрополиту у изгнанству, због чега је Јоакиму IV упутио протестно писмо.⁴⁴ На такав потез нагнали су га чланови Петроградског словенског добротворног друштва, а нарочито је томе допринео Филипov. Неколико недеља пре митрополитовог обраћања патријарху, руско Министарство спољних послова цензурирало је часопис *Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества*, не дозволивши члановима ове организације да јавно, путем свог гласила, изразе своје незадовољство и осуде овакав потез васељенског патријарха. Члан Петроградског словенског добротворног друштва Иван Иванович Соколов обавестио је митрополита Михаила да Београдом круже гласине да је српска влада за признање патријарху платила 10.000 червонаца, па га је отворено посаветовао да уложи протест. Такође, писао му је да се Мраовић још није обратио руском Светом синоду и да га руска црква за сада не признаје, те да су из Београда

⁴³ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 14–15. Митрополит Михаило – Т. И. Филипov, Кијев, 16. новембар 1884.

⁴⁴ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 19–22. Митрополит Михаило – Јоаким IV, Кијев, 29. децембар 1884.

добили информацију да је извесни Живко послат у Русију ради његовог праћења.⁴⁵ И Филипов, у свом писму од 21. децембра 1884. године, саветовао је такође српског митрополита да уложи протест. Писао је да је Посланица патријарха састављена вешто, па изразио сумњу да је то учинио сам Јоаким IV, наводећи да је патријархов одговор Теодосију послат након што је васељенски патријарх разговарао с Нелидовим, који га је молио да не баца Православну цркву у Србији у наручје Православне цркве у Аустрији. Филипов је навео да је руско Министарство спољних послова веома незадовољно поступком Нелидова и да је све дато руском Светом синоду на разматрање. Саветујући га на протест, замолио га је да му јави какав став намерава да заузме, како би и он сам знао како да се постави кад му се обрете из Министарства спољних послова, или неко од чланова Светог синода. Такође, навео је да се није обраћао Цариграду, и истовремено подвукао да неће ћутати, уколико то он не буде од њега тражио, или уколико оно буде на штету православља.⁴⁶ Неколико дана касније, митрополит је одговорио Филипову, сумњајући у позитиван резултат протестног писма. За патријарха је навео да је „пљунуо у очи и пред целим светом се посрамио”, те да неосновано мисли да ће тиме „задржати Мраовића од потчињавања аустријској јерархији”. Михаило је писао да би протест додатно заоштрио проблем са српском владом, „која би заједно са Аустријом још снажније прогонила наше пријатеље”. Навео је да су га током путовања по Истоку аустроугарски дипломатски представници надгледали и слали извештаје о њему, и својој, и српској влади. Подсетио га је да је његово присуство у Бугарској било „мучно” за бугарског кнеза, да су му у Румунији забранили да борави, па чак и да транзитом пролази кроз њихову земљу, да му српски посланик није дозволио да остане у Цариграду, а да су га из Србије прогнали. Стога, сматрао је да би његов протест могао да штети Русији, тим пре што је Нелидов саветовао васељенског патријарха да призна Мраовића: „Не, Тертиј Ивановић, протест неће помоћи, а у садашњој ситуацији, може нам наштетити још више. Док Русија води пасивну политику, како ми можемо допринети делу? Мени је боље да ћутим, а Вас молим да напишете патријарху све што је потребно.” Такође, навео је да док је писао ово писмо, добио је писмо од једног српског епископа, у коме је стајало, „да је патријархово признање Мраовића све изненадило и наљутило, па ако руски Синод или руска влада узме да исправи грешку, моћи ће да

⁴⁵ Архив Српске православне цркве [=АСПЦ], Митрополит Михаило, Кутија 1. И. И. Соколов – Митрополит Михаило, Петроград, 8. децембар 1884.

⁴⁶ АСПЦ, Митрополит Михаило, Кутија 1. Т. И. Филипов – Митрополит Михаило, Петроград, 9. децембар 1884.

чекају, али ако и они признају, сви пријатељи ће се удаљити од ње: ако је Русија дужна да трпи пораз у политици, она није дужна да трпи пораз и у питању црквеном, зато што је она њен једини, исконски заштитник”. Истовремено, Михаило је од Филипова затражио да се заузме око Српског подворја у Москви, које је привремено затворено, да се поново отвори, и да архимандрит Јоаникије,⁴⁷ који је с њим допутовао у Русију, добије потребну дозволу да у њему служи.⁴⁸

Упркос свему, митрополит Михаило је одлучио да пошаље протестно писмо васељенском патријарху, и копију писма доставио је Филипову у Петроград. Од Филипова је затражио да посредује, „да великој цркви пренесе све што је потребно да зна, како би сачувала своје достојанство”, па да га обавести чим добије патријархово мишљење. Истовремено, упозорио га је да је међу Србима завладала равнодушност према вери.⁴⁹ С друге стране, Филипов је био задовољан што се митрополит осмелио на такав потез.⁵⁰ Крајем априла 1885. године митрополит Михаило послао је Филипову и одговор који је добио од патријарха, а који је примио преко уредника московског листа *Восток*, Николаја Николајевича Дурнова, па поручио да уколико добије дозволу, желео би да дође у Петроград да разговарају.⁵¹ Неколико недеља касније, митрополиту је писао Трифун Анастасијевић, који је на његову препоруку био код „нашег дичног пријатеља, а Вашег високог поштоватеља, Тертија Ивановича Филипова”, а кога је од свих чланова Петроградског словенског добротворног друштва најбоље познавао. Анастасијевић је навео да га је Филипов лепо примио и обећао помоћ, али је затражио да му митрополит напише писмо.⁵² Детаље овог сусрета нисмо успели да осветлимо, а међу Филиповљевим материјалима чува се само један телеграм Анастасијевића, у коме му Србин честита четрдесетогодишњицу државне службе (1896).⁵³

⁴⁷ Јуна 1885. године, Никандр Васиљевич Зјусман, у друштву Николаја Николајевича Дурнова, Ивана Сергејевича Аксакова и генерала Михаила Григорјевича Черњајева посетио је Српско подворје у Москви, након чега се митрополиту Михаилу жалио на архимандрита Јоаникија: АСПЦ, Митрополит Михаило, Писма. Н. В. Зјусман – Митрополит Михаило, 8. јун [1885].

⁴⁸ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 16–17об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Кијев, 14. децембар 1884.

⁴⁹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 18–18об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Кијев, 29. јануар 1885.

⁵⁰ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, 311.

⁵¹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 23–23об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, 15. април 1885.

⁵² АСПЦ, Митрополит Михаило, Кутија 1. Трифун Анастасијевић – Митрополит Михаило, Петроград, 16. јун 1885.

⁵³ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 1362, Л. 1–2. Трифун Анастасијевић – Т. И. Филипов, [1896].

Маја 1885. године митрополит Михаило затражио је од Филипова да помогне Никандру Васиљевичу Зјусману да се из Петрограда врати у Софију, и да добије посао дописника листова *Новое время* или *Новости*, како би имао од чега да живи, те га замолио да га прими, и од њега сазна шта је потребно. Истовремено, наводио је да га многи саветују да напише ново писмо васељенском патријарху, да чињеницама оповргне његов одговор, али да он ипак мисли да је боље да то не чини.⁵⁴ Од Филипова затражиће савет, а писмо ће му уручити Василиј Иванович Аристов, секретар Петроградског словенског добротворног друштва, с којим се митрополит састао у Кијеву.⁵⁵ По доласку у Кијев, митрополит Михаило је ступио у контакт са словенофилима, који су потом пристали да помогну планирану акцију српских емиграната на челу са Николом Пашићем, о чему је већ доста писано.⁵⁶ По свему судећи, Филипов је примио Зјусмана, помогао му да се у Софију врати као дописник листа *Новое время*, а по доласку у Бугарску предао је Пашићу 300 рубаља које је примио од Петроградског словенског добротворног друштва.⁵⁷

Наредно писмо митрополит ће Филипову послати из Москве, у коју је допутовао 8. септембра 1885. године.⁵⁸ Из преписке с Филиповим види се да митрополит Михаило, по доласку у Москву, поред црквеног питања у Србији, које је било доминантна тема преписке, почиње да се бави и другим стварима. У писму из фебруара 1886. године Михаило ће од Филипова затражити да помогне Милошу Протићу, који је ожењен Русињом, с којом има сина, а коме је била потребна земља да се насели. Молио га је да искористи свој утицај и заложи се код генерала Александра Карловича Рихтера и Сергеја Александровича Тањејева, како би што пре саставили извештај цару о додели земље Протићу. Уз то, поменуо је да је из Цариграда добио вести да је патријарх Јоаким IV тешко болестан.⁵⁹ Следеће писмо из фебруара 1888. године, митрополит

⁵⁴ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 24. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Кијев, 2. мај 1885.

⁵⁵ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 25–26. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Кијев, 19. мај 1885.

⁵⁶ Андреј Леонидович Шемјакин, „Митрополит Михаило и Никола Пашић у емиграцији (1883–1889). Заједно против Милана Обреновића”, у: *Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка 1884–1888*, приредио Андреј Шемјакин, Београд 2004, 29–39.

⁵⁷ Исто, 31.

⁵⁸ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 27. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Москва, 9. септембар 1885.

⁵⁹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 28–28об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Москва, 12. фебруар 1886.

је послао Филипову као реакцију на његов чланак *Митрополит Белградски и Србски Михаил*,⁶⁰ објављен у часопису *Гражданин*. Митрополит Михаило наводи да је српска влада хтела да га пошаље у затвор, али да га је лекар заштитио, наводећи да његово здравље то не би поднело, па су га под двоструким надзором ставили у кућни притвор. Поновио је да је његово разрешење учињено по налогу цара Франца Јозефа, а та жеља саопштена је Милану током његове посете Бечу, још за време владе Јована Ристића (1878–1880), али су се српски министри једногласно томе супротставили. Међутим, по формирању владе Милана Пироћанца (1880–1883), оно је остварено. Осврнуо се и на део које се односио на његово протестно писмо васељенском патријарху, па је навео да Јоаким IV пре устоличења за патријарха, није признавао Мраовића, те да је по повратку из Италије свратио у Београд, али није желео да га Мраовић прими, отворено говорећи да он није митрополит. Међутим, погледе је променио као патријарх, под утицајем аустроугарског и грчког посланика, и када је из Србије послато 12.000 дуката.⁶¹ У писму од маја 1888. године, митрополит Михаило моли Филипова да се заузме око српског архитекте, такође ожењеног Рускињом, Перикла Михајловича Колудровића, и помогне му да нађе посао.⁶² Михаило, користећи се својим везама, покушавао је да од Русије издејствује помоћ и за остале српске епископе, који су без пензије удаљени годину дана после њега. Приликом посете Петрограду, разговарао је о томе са Константином Петровичем Побједоносцевим, а затим му је Влангали обећао да ће на неко време обезбедити по 500 рубаља за епископе Јеронима и Мојсеја. Пошто није добио одговор, митрополит је молио Филипова да се око тога распита за њега.⁶³ Како је убрзо покренуто и питање развода краљице Наталије и краља Милана, митрополит Михаило се и око тога саветовао са члановима Петроградског словенског добротворног друштва. У писму из новембра 1888. године, генерал Александар Александрович Кирјејев, на митрополитово писмо одговара да они развод сматрају незаконитим, те да се Филипов спрема да према митрополитовој жељи пошаље писмо васељенском патријарху Дионисију V (1887–1891), да се одбаце сва

⁶⁰ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 104, Л. 3–3об. Белешка Т. И. Филипова „Митрополит београдски и српски Михаил“, [друга половина XIX века].

⁶¹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 29–31. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Москва, 2. јануар 1888.

⁶² ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 32–33. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, 29. април 1888; ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 34. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Москва, 20. јун 1888.

⁶³ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 32–33. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, 29. април 1888.

тражења с којима ће му се обратити Мраовић. Самог Михаила саветују да уложи писмени протест, и наводе да је Побједоносцев поручио грофу Николају Павловичу Игњатијеву, тадашњем председнику Петроградског словенског добротворног друштва, да ако му се српски митрополит обрати за мишљење око тог важног питања, он ће одговорити да нема ништа против тог корака. Кирјејев је сматрао да ако митрополит напише протест у виду одговора на молбу краљице, он ће произвести добар утисак међу Србима, те се то може повољно одразити на положај краљице, али и на положај православља и Словенства уопште. Такође, Кирјејев је додао да су у случају преврата у Србији, дужни да стану на страну интереса краљице и њеног сина.⁶⁴

Фебруара 1889. године абдицирао је краљ Милан и уместо малолетног краља Александра формирано је Треће намесништво, које су чинили Јован Ристић, Коста Протић и Јован Белимарковић. Ове вести обрадовале су митрополита Михаила, који се марта 1889. године захвалио Филипову на телеграму „у коме учествује у радости српског народа”, па додао да српски народ никада није опростио Милану што их је приморавао „да приђу Швабама, његовим непријатељима, који су нападали његову веру и народност”. Изразио је наду да ће намесници боље и паметније водити послове, колико год буду могли, исправити начињене грешке, али да им неће бити лако од Аустрије и Бизмарка, па им је стога потребна подршка Русије. Михаило је писао да му се намесници још нису званично обратили, али да су му поједини писали да мисле да црквено питање реше у складу са црквеним законима. Стога, митрополит је упитао Филипова: „Шта урадити са неканонским архијерејима? Треба ли их подвргнути строгаћи црквеног суда, тако мислите? У супротном, послала би се порука народу, да свака партија треба да има своју јерархију, а где би нас то онда одвело?”⁶⁵

По повратку у Србију, 30. маја 1889. године, и примању управе 10. јуна исте године, митрополит Михаило је наставио преписку с Филиповим, кога је обавештавао о приликама у Православној цркви у Србији. Прво упућено писмо било је у вези са Филиповљевим постављењем за државног контролора, па је уз честитке додао да они вредно раде на враћању цркве у пређашње стање.⁶⁶ Децембра 1889. године, одговарајући

⁶⁴ АСПЦ, Митрополит Михаило, Кутија 1. А. А. Кирјејев – Митрополит Михаило, Петроград, 15. новембра 1888.

⁶⁵ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 36–37. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Москва, 2. март 1889.

⁶⁶ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 40–41. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 28. октобар 1889.

на његово писмо, митрополит наводи Филипову да се слаже с њим да не треба узимати титулу егзарха, коју је предложила Комисија. Међутим, и Сабор је одбио да прими пројекат, па је тако остала титула митрополит све Србије, архиепископ београдски. Српска влада је била вољна да усвоји титулу патријарха, али су их замолили „да то учине кад Пећ уђе у границе српске државе”. Подвукао је да су отворено рекли да неће пристати ни на шта, противно црквеним законима.⁶⁷ Новембра 1890. године митрополит моли Филипова да, иако је сад на високом положају, „да не напушта дело Божије”, па наводи: „Тужно што је руска политика пасивна, а политика Лиге активна. И положај цркве на Истоку је тежак. У Јерусалиму нема патријарха, у Цариграду такође, патријарх не ради, цркве закључане. Код нас, црква је погчињена световној власти, и јако је тешко да се боримо. Вама је познат наш нови закон, по коме је архијереју одузето скоро све. Сада се спремамо да доставимо Скупштини одлуке Сабора, како би се она сагласила да се грешке исправе, али имамо малу наду у успех. Ми ћемо радити све што треба, а тамо шта Бог да. Нас су овде увредили постављањем бугарских епископа у Старој Србији и Македонији, и наш народ је тиме огорчен. Писао сам патријарху да дозволи Србима да имају своје епископе у Старој Србији и Македонији, који би зависили од патријарха, али нема одговора, јер је дао оставку.” Михаило је замолио Филипова за савет како да побољша положај српске цркве.⁶⁸

Следеће сачувано писмо је из јануара 1894. године, у коме му је митрополит Михаило честитао на одликовању Орденом кнеза Александра Невског. Такође, он му пише да не може да се похвали црквеним пословима, да свим силама покушава да сачува поредак, борећи се с бројним препрекама.⁶⁹ Филип му је одговорио да су за њега последњи догађаји у Србији веома тужни, да иако се испунило оно што је у свом обраћању из 1869. године пожелео, „да Ваш народ буде слободан, Господ му није дао мира и слоге”.⁷⁰ Митрополит је писао Филипову да им није лако да живе у време борбе међу партијама, и да клевете на сопствени рачун може да поднесе, али не и на рачун вере, коју је дужан да штити: „Борба партија је и духовнике поделила на радикале,

⁶⁷ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 38–39. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 18. децембар 1889.

⁶⁸ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 42–43. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 23. октобар 1890.

⁶⁹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 44. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 8. јануар 1894.

⁷⁰ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 4–5. Т. И. Филипов – Митрополит Михаило, Петроград, 25. јануар 1894.

либерале и напредњаке, и тешко је њима управљати. Како која партија добије своје ministre, за митрополита не желе да знају. И тада он мора са Министарством да води рат.” Пише о борби са назаренима, у чему му помаже и српска влада. Такође, пише о масонима, за које наводи да су се донедавно скривали, а сада штампају књиге и новине. За ту борбу наводи да је неуспешна, јер масона има на високим положајима у влади. Иако говоре да нису против вере, истовремено обнављају паганство. Такође, митрополит је обавестио Филипова да се краљ Милан вратио у Србију како би помогао сину, па додао: „Радикали, који су вређали краља Александра, нису били у стању да управљају, иако није било без опасности, ни поретка – скоро да је била анархија, коју је краљ Александар прекинуо и надамо се да ће ствари да крену на боље. Штета што руске новине тако пристрасно бране радикале. Таква конституција није за Србију!”⁷¹

У међувремену, Филиповљева супруга је умрла, те он одлази у Јерусалим, па је на неко време преписка с митрополитом српским прекинута. Преко новог српског посланика у Петрограду, пуковника Михаиловића, јануара 1895. године, митрополит шаље Филипову своје писмо, у коме му наводи да се осећа слабије, али да и даље обавља све своје обавезе, и да може да се похвали краљевим расположењем према цркви и према њему. У последњем сачуваном митрополитовом писму Филипову, насталом три године касније, из јануара 1898. године, Михаило наводи да трпи непријатности, да их папа и католичка црква притискају на склапање Конкордата на уштрб православља. Наводи да они протестују и штите цркву од папских агената, како би српска влада одуговлачила његово потписивање, јер у Србији нема ниједне општине, ни села, ни града, католика, па тако не може ни бити епархије. Подвлачи да је свима пример Босна и Херцеговина, која ће закратко изгубити православље, уколико остане под Аустроугарима, па додаје: „Велики је грех начињен Берлинским конгресом, којим су одатле протерани Турци, а предали их Аустроугарима”. Такође, обавештава га да ће му се јавити светогорски јеромонах Калистрат, који га је већ помогао, па се нада ће наставити и даље, како би на Атосу процветао аскетизам.⁷²

Поред црквеног питања, Филипов се бавио и просветним питањем код Срба, бринући о школовању српских питомаца и питомица. Међу његовим личним материјалима чувају се писма питомица Катарине

⁷¹ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 45–46. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 4. фебруар 1894.

⁷² ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 48–49об. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 18. јануар 1898.

Стојковић и Јоване Вуковић. Катарина Стојковић из Београда, која се школовала у школи и пансиону при Алексејевском женском манастиру у Москви (1870–1876), по повратку у Србију није успела да нађе службу, па се вратила у Русију. Уз помоћ Филипова, успела је да нађе посао у Петрограду, и себи обезбеди услове за живот.⁷³ У писмима Јоване Вуковић из Црне Горе, насталим између 1894. и 1896. године, српска питомица Филипова назива „својим јединим покровитељем”, жали му се на здравствено стање и моли га да њену молбу пренесе у Азијски департаман Министарства спољних послова.⁷⁴ Године 1897. Филипову се обратио и Сава Грујић, који га је замолио да уколико се укаже неко место, има у виду дворског саветника Ф. И. Георгијевича, који код њега служи већ петнаест година, а који је завршио Петроградски универзитет и има добру репутацију, а тренутно ради у Туљској канцеларији.⁷⁵ Године 1882. Филипову се обратио и Димитрије, син Вука Стефановића Карацића, који је желео да се у обележавање Вуковог рођења (1887) укључи и руска страна, која би финансирала објављивање Вуковог рукописа.⁷⁶

Тертиј Иванович Филипов несумњиво је остварио значајан допринос везано за српско-руске односе друге половине 19. века. Важећи за стручњака за црквена питања, нарочито се истицао на пољу цркве, па користећи се својим везама у највишим црквеним и световним круговима, како материјално, тако и саветодавно, пружао подршку и помоћ Србима, а нарочито митрополиту српском Михаилу. Излагање ћемо завршити речима митрополита Михаила, који је за Филипова забележио да је „пружао подршку и утврђивао љубав између двају народа и двеју цркава,”⁷⁷ па тако несумњиво оставио трага на развој српског црквеног, па и националног питања током друге половине 19. века.

⁷³ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2666, Л. 1–2об. Катарина Стојковић – Т. И. Филипов, 31. марта [после 1884].

⁷⁴ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 1596, Л. 1–1об. Јована Вуковић – Т. И. Филипов, 1894; ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 1596, Л. 3–3об. Јована Вуковић – Т. И. Филипов, Петроград, 25. јун 1896.

⁷⁵ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 1700, Л. 1–2. Сава Грујић – Т. И. Филипов, Петроград, 7. април 1897.

⁷⁶ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 1933, Л. 1–2. Димитрије Карацић – Т. И. Филипов, Петроград, 17. март 1882.

⁷⁷ ГА РФ, Ф. 1099, Оп. 1, Д. 2199, Л. 6. Митрополит Михаило – Т. И. Филипов, Београд, 29. октобар 1879.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LISTS OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

- Архив Српске православне цркве (АСПЦ), Београд, Митрополит Михаило [Arhiv Srpske pravoslavne crkve (ASPC), Beograd, Mitropolit Mihailo]
Државни архив Србије (ДАС), Београд, Митрополија београдска (МБ) [Državni arhiv Srbije (DAS), Beograd, Mitropolija beogradska (MB)]
Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ), Москва, Ф. 1099 (Филиппов Т. И.) [Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GA RF), Moskva, F. 1099 (Filipov T. I.)]

Објављени извори – Published Primary Sources

- Алманах современных русских государственных деятелей*, издание Германа Александровича Гольдберга, Санкт-Петербург 1897. [*Al'manah sovremennyh russkih gosudarstvennyh dejatelej*, izdanie Germana Aleksandroviča Gol'berga, Sankt-Peterburg 1897]
- Васильев, Афанасий Васильевич, *Памяти Тертия Ивановича Филиппова: читано 10 фебрала 1900 г. в Союзе ревнителей русского слова*, Петроград 1907. [Vasil'ev, Afanasij Vasil'evič, *Pamjati Tertija Ivanoviča Filippova: čitano 10 fevralja 1900 g. v Sojuze revnitelej russkogo slova*, Petrograd 1907]
- Вера Аксакова: дневники, письма*, издание подготовила Татьяна Федоровна Пирожкова, Санкт-Петербург 2013. [*Vera Aksakova: dnevniki, pis'ma*, izdanie podgotovila Tat'jana Fedorovna Pirožkova, Sankt-Peterburg 2013]
- Витте, Сергей Юльевич, *Воспоминания. Детство. Царствования Александра II и Александра III (1849–1894)*, Т. 3, Ленинград 1924. [Vitte, Sergej Jul'evič, *Vospominanija. Detstvo. Carstvovanija Aleksandra II i Aleksandra III (1849–1894)*, Т. 3, Leningrad 1924]
- Люди русской правды. Переписка И. С. Аксакова с государственными и общественными деятелями (1855–1886). Тексты. Комментарии. Адресаты*, под редакцией Андрея Петровича Дмитриева и Бориса Федоровича Егорова, Санкт-Петербург 2018. [*Ljudi ruskoj pravdy. Perepiska I. S. Aksakova s gosudarstvennymi i obščestvennymi dejateljami (1855–1886). Teksty. Kommentarii. Adresaty*, pod redakcijej Andreja Petroviča Dmitrieva i Borisa Fedoroviča Egorova, Sankt-Peterburg 2018]
- Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка 1884–1888*, приредио Андреј Шемјакин, Београд 2004. [*Mitropolit Mihailo i Nikola Pašić. Emigrantska prepiska 1884–1888*, priredio Andrej Šemjakin, Beograd 2004]
- „Нова сведочанства из живота митрополита Михаила: од свргнућа до поновног повратка (1881–1889)”, приредиле Јована Блажић Пејић и Екатерина Владимировна Иванова,

- Miscellanea (Mešovita građa)* 37 (2016) 123–157. [„Nova svedočanstva iz života mitropolita Mihaila: od svrgnuća do ponovnog povratka (1881–1889)”, priredile Jovana Blažić Pejić i Ekaterina Vladimirovna Ivanova, *Miscellanea (Mešovita građa)* 37 (2016) 123–157]
- Освобождение Болгарии от турецкого иго. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877*, Т. 1, под редакцией Сергея Александровича Никитина, Василия Дмитриевича Конобеева, Александра Бурмова и Николая Тодорова, Москва 1961. [*Osvoboždenie Bolgarii ot tureckogo iго. Osvoboditel'naja bor'ba južnyh slavjan i Rossija 1875–1877*, Т. 1, pod redakcij Sergeja Aleksandroviča Nikitina, Vasilija Dmitrieviča Konobeeva, Aleksandra Burmova i Nikolaja Todorova, Moskva 1961]
- Пророки Византизма. Переписка К. Н. Леонтьева и Т. И. Филиппова (1875–1891)*, составление, вступительная статья, подготовка текстов и комментарии Ольга Леонидовна Фетисенко, Санкт-Петербург 2012. [*Proroki Vizantizma. Perepiska K. N. Leon'teva i T. I. Filippova (1875–1891)*, sostavlenie, vstupitel'naja stat'ja, podgotovka tekstov i komentarii Ol'ga Leonidovna Fetisenko, Sankt-Peterburg 2012]
- «Русская беседа» история славянофильского журнала: исследования, материалы, постатейная роспись, под редакцией Бориса Федоровича Егорова, Алексея Мстиславовича Пентковского и Ольгой Леонидовной Фетисенко, Санкт-Петербург 2011. [«*Ruskaja beseda*» istorija slavjanofil'skogo žurnala: issledovanija, materijaly, postatejnaja rospis', pod redakcij Borisa Fedoroviča Egorova, Alekseja Mstislavoviča Pentkovskogo i Ol'goj Leonidovnoj Fetisenko, Sankt-Peterburg 2011]
- Русские о Сербии и сербах (архивные свидетельства)*, Том II, составление, подготовка к изданию, введение, заключительная статья Андрея Леонидовича Шемякина, Москва 2014. [*Russkie o Serbii i serbah (arhivnye svidatel'stva)*, Том II, sostavlenie, podgotovka k izdaniju, vvedenie, zaključitel'naja stat'ja Andreja Leonidoviča Šemjakina, Moskva 2014]
- Славянофильство: pro et contra. Творчество и деятельность славянофилов в оценке современников*, составитель Валерий Александрович Фатеев, Санкт-Петербург 2009. [*Slavjanofil'stvo: pro et contra. Tvorčestvo i dejatel'nost' slavjanofilov v ocenke sovremennikov*, sostavitel' Valerij Aleksandrovič Fateev, Sankt-Peterburg 2009]
- Филиппов, Тертий Иванович, *Русское воспитание*, ответственный редактор Олег Анатольевич Платонов, Москва 2008. [*Filippov, Tertij Ivanovič, Russkoe vospitanie*, otvetstvennyj redaktor Oleg Anatol'evič Platonov, Moskva 2008]

Литература – Secondary Works

- Алексеева, С. И., „Т. И. Филиппов – чиновник особых поручений при обер-прокураторе Святейшего Синода”, в: *Святейший Синод в истории российской государственности: сборник материалов Всероссийской научной конференции с международным участием*, редакторы Сергей Львович Фирсов и Павел Викторович Федоров, Санкт-

- Петербург 2017, 115–130. [Aleksieva, S. I., „T. I. Filipov – činovnik osobih poručenij pri oberprokuratore Svjatejšego Sinoda”, в: *Svjatejšij naučnoj konferencii s meždunarodnym učastiem*, redaktory Sergej L’vovič Firsov i Pavel Viktorovič Fedorov, Sankt-Peterburg 2017, 115–130]
- Ацовић, Драгомир, *Слава и част: одликовања међу Србима – Срби међу одликовањима*, Београд 2013. [Асовић, Драгомир, *Slava i čast: odlikovanja među Srbima – Srbi među odlikovanjima*, Beograd 2013]
- Блажић, Пејић, Јована, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) [Blažić Pejić, Jovana, *Moskovski slovenski komitet i srpsko pitanje (1858–1875)* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2021)]
- Димитријевић, Стеван М., *Михаило архиепископ Београдски и Митрополит Србије, као православно јерарх, Србин, Словен и неимар Југословенства*, Београд 1933. [Dimitrijević, Stevan M., *Mihailo arhiepiskop Beogradski i Mitropolit Srbije, kao pravoslavni jerarh, Srbin, Sloven i neimar Jugoslovenstva*, Beograd 1933]
- Святейший Синод в истории российской государственности: сборник материалов Всероссийской научной конференции с международным участием*, редакторы Сергей Львович Фирсов и Павел Викторович Федоров, Санкт-Петербург 2017. [Svjatejšij Sinod v istorii rossijskoj gosudarstvennosti: sbornik materialov Vserossijskoj naučnoj konferencii s meždunarodnym učastiem, redaktory Sergej L’vovič Firsov i Pavel Viktorovič Fedorov, Sankt-Peterburg 2017]
- Слијепчевић, Ђоко, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980. [Slijepčević, Đoko, *Mihailo, arhiepiskop beogradski i mitropolit Srbije*, Minhen 1980]

Jovana Blažić Pejić

**TERTY IVANOVICH FILIPPOV AND THE SERBIAN CHURCH
QUESTION**

Summary

During his time within the St. Petersburg Department of the Moscow Slavic Benevolent Committee, and later the formally independent St. Petersburg Slavic Benevolent Society, the high-ranked Russian statesman, theologian and publicist Terty Ivanovich Filippov kept in touch with Serbs and was particularly close to Metropolitan Mihailo (Miloje Jovanović) of Belgrade. He made a significant contribution to the Serbian-Russian collaboration during the Great Eastern Crisis, when he led the fundraising commission for the suffering Balkan Orthodox population, set up in September 1875 within the St. Petersburg Department of the Moscow Slavic Benevolent Committee, which, over a three-year period of its existence, collected and delivered different forms of aid to Serbs and Bulgarians. After the Congress of Berlin, as a more prominent member, he continued his activities within the St. Petersburg Slavic Benevolent Society, which took over the tasks of the closed Moscow Slavic Benevolent Committee, caring for, among others, the fate of Serbian male and female cadets who pursued their education in Russia. As an expert in ecclesiastical matters, and with ties in the highest ecclesiastical and secular circles, Filippov, both in the role of an advisor and benefactor, provided support and assistance to Metropolitan Mihailo, especially during his emigration years. He was also helpful to other Serbs who were in Russia for business purposes. Therefore, relying primarily on the materials from Filippov's personal fund, kept in the State Archive of the Russian Federation in Moscow, we can say that Filippov, a Slavophile judging by his activities, especially those as of 1875, impacted the development of primarily the Serbian ecclesiastical, as well as the national cause, which is why his name and achievements are nowadays unfairly neglected in Serbian historiography.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 21.6.2023.